

ontvang en van de WEGHE
 G. van Mesdag de Tomma

HILVERSUM
 QUATRE BRAS

van een duizend negenhonderd
 gulden. rege f. 1900.

6 Jani.
 1913.

Op dit papier, zamen
 met veel bankiers en
 get met de ikimmer
 de gresche teekening
 6 Jani 1913

voor Koff teche
 ningen (1 olie
 veef en 4 waterveef
 1 condor olieveef
 2 tege te imbonel
 3 aravan
 4 gans en gous
 5 lepans.

Thron Hog tenen

Kunst per brief

Een overzicht van de collectie kunstenaarsautografen in het Rijksprentenkabinet

• FREEK HEIJBROEK •

Afb. 1
THEO VAN
HOYTEMA, Bewijs van
ontvangst van 1900
gulden, gedateerd
6 januari 1913. Blad
met vijf aquarelletjes
naar werken van zich-
zelf op briefpapier van
G. van Mesdag. Pen in
bruin en aquarel, 212 x
315 mm. Rijksprenten-
kabinet, Rijksmu-
seum, Amsterdam,
inv.nr. RP-T-1985-4.

In het voorjaar van 1985 vond in het pand Keizersgracht 96-98 de voorjaarsveiling van Van Gendt plaats. Onder de hamer kwamen prenten, tekeningen, schilderijen en enkele parafernalia. In de zaal zaten veel bekenden die allen een slag wilden slaan; achter de tafel John Landwehr, die – zoals gebruikelijk – in een stevig tempo de kavels veilde. Zelf was ik gekomen om voor de collectie kunstenaarsautografen van het Rijksprentenkabinet een brief van Johannes Bosboom en een met vijf aquarelletjes versierd reçu van Theo van Hoytema te bemachtigen (afb. 1). De Bosboom werd zonder enig probleem aan het prentenkabinet toegeslagen maar voor de Hoytema moest meer 'strijd' geleverd worden. Dit aantrekkelijke document kwam uiteindelijk voor 700 gulden – iets boven de afgesproken limiet – in het bezit van het museum.¹

Verheugd keerde ik met 'mijn buit' naar het museum terug en legde het blad triomfantelijk op de tafel van de directeur J.W. Niemeijer. Hij was zeer ingenomen met de aanwinst en merkte op: 'die Hoytema gaat niet in de collectie kunstenaarsautografen, maar moet worden opgeborgen bij de tekeningen van de kunstenaar'. Hoewel mijn eerste reactie er een was van teleurstelling, begreep ik dat ik deze opmerking beter als een compliment

kon opvatten. Bovendien werden onder het directoraat van zijn voorgangers, I.Q. van Regteren Altena en K.G. Boon, geïllustreerde brieven meestal in de tekeningencollectie opgenomen.

Het is maar weinigen bekend dat het Rijksprentenkabinet een van de belangrijkste verzamelingen van Nederlandse kunstenaarsautografen bezit. Een groot aantal brieven uit die collectie is inmiddels wel al gebruikt in monografieën of andere studies over beeldende kunstenaars. Over het ontstaan, de opbouw van de collectie en de latere acquisities is tot nu toe nauwelijks gepubliceerd.² In de jaren 1890-1910 waren in het Rijksmuseum enkele stafleden werkzaam, die – in overeenstemming met de tijdgeest – een grote archivalische belangstelling hadden voor het documenteren van kunstenaarslevens. De hoofd directeur van het Rijksmuseum, F.D.O. Obreen (1840-1896), had in zijn *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis*, beter bekend als *Obreens archief*, al blijk gegeven van zijn speurzinnigheid naar handschriften die de kennis over allerlei facetten van de 17de-eeuwse kunst vergrootten.³ Op zijn aanraden werd door J.Ph. van der Kellen, de eerste directeur van het prentenkabinet, in 1893 een handschrift van Henrik van Limborch ge-

R. P. R.

Lamb. Das Amos 1605 ad. 22 Mayo

Verlamme begrinder gader. Sprind. L. de
 gine moeder. Mijn gader. grogterijf.
 aez u. h. d. g. m. g. s. b. r. o. e. s. ^{ge} g. e. e. e. r.
 g. i. t. o. e. s. g. o. s. p. r. o. d. e. y. u. e. l. d. i. o. n. a. d. e. s. s. o. n. d. e. p. i. e.
 die g. o. s. t. g. o. o. r. e. y. s. t. o. o. r. e. y. d. a. y. g. a. d. e. w. a. t. w. i. d. e. s. y.
 S. a. r. a. m. m. e. m. i. d. o. e. s. u. a. n. d. t. w. o. r. d. d. i. v. i. n. e.
 op u. e. l. s. e. g. e. n. e. y. s. e. w. e. l. d. i. t. p. r. i. n. c. i. p. l. e. n. e.
 M. o. t. h. e. y. e. n. d. a. w. e. g. e. s. p. r. a. a. e. s. d. o. o. n. d. e. o. o. l. e.
 m. o. t. v. e. s. l. i. f. t. d. i. v. i. n. e. m. i. h. e. m. o. e. a. d. u.
 g. e. d. r. o. b. e. y. w. o. r. d. e. v. a. n. d. e. c. a. p. p. e. l. i. n. e. l.
 g. e. e. s. t. r. o. n. i. e. y. d. a. t. g. e. t. m. i. g. a. d. e.
 l. a. l. a. t. m. a. v. l. y. d. M. o. r. d. e. d. i. o. g. a. l. y.
 l. a. n. d. e. y. g. o. m. o. t. n. o. s. m. o. e. t. s. i. e. y. d. a. t. u. e. l.
 d. a. n. d. e. s. g. a. l. v. e. l. e. y. s. i. g. e. y. s. e. w. i. e. d. e.
 w. e. l. d. a. t. u. e. l. g. a. w. o. d. e. g. a. d. e. t. w. o. e. n.
 d. i. v. i. e. d. e. s. w. o. d. d. e. y. a. n. s. o. n. t. y. s. o. n. t. d. a. y.
 h. e. s. i. d. e. y. e. s. r. o. c. k. d. a. y. e. s. l. i. y. e.
 m. i. n. e. a. e. y. w. a. t. d. e. l. i. d. e. s. s. e. y. e. y. a. l. g. m. a. n. d.
 m. i. n. s. k. o. r. e. m. i. t. e. o. n. t. o. g. e. l. i. t. n. o. s. g. o. s. p. r. o. d. e. y.
 e. y. k. a. s. i. s. a. l. d. e. s. m. a. p. p. e. l. v. e. l. e. y. d. a. y.
 m. i. n. d. a. y. s. i. d. e. s. h. i. s. o. e. l. g. i. v. e. w. o. r. d.
 d. a. t. h. o. u. t. y. s. t. a. o. y. d. i. v. i. n. e. w. e. o. n. n. o. b. e. l. y. e. y. o. f.
 w. e. a. f. f. e. r. t. i. v. e. w. a. t. s. e. e. y. i. s. t. g. o. d. h. e.
 y. e. t. e. y. d. i. v. i. n. e. s. i. d. e. n. m. o. t. h. e. y. i. s. w. e. l.
 d. e. r. o. n. t. e. n. k. b. a. r. e. d. i. v. i. n. e. w. o. d. d. e. y.
 S. p. r. o. t. e. s. t. a. n. t. e. w. o. r. d. e. s. g. r. e. m. i. n. e. e. d.
 s. i. n. d. e. r. m. o. e. t. h. e. s. t. r. i. k. e. y. d. a. n. d. a. t. g. e. l. i.
 e. d. e. m. i. n. e. g. o. m. o. t. h. e. d. a. n. t. e. y. e. y. g. o. d.
 d. a. t. g. e. s. e. e. s. o. f. e. n. d. d. e. y. e. s. t. i. n. g. m. i. b. i. n. d. e. s.
 d. a. v. i. d. e. y. e. w. o. r. k. i. n. g. m. i. n. e. f. a. n. t. a. s. t. i. c. a. l. b. o. n. d. e.
 m. i. g. i. v. e. e. l. d. e. n. f. a. c. t. y. d. i. v. i. n. e. d. i. v. i. l. d.
 w. e. m. i. n. h. e. s. e. d. i. d. e. s. g. a. d. e. y. d. m. i. n. e. t. a. n. k. a. m.
 a. l. t. h. o. u. g. h. w. e. l. i. g. h. t. y. s. t. e. p. p. o. n. d. e. m. i. n. e.
 v. r. o. u. n. d. e. l. i. d. e. m. i. n. e. s. d. v. o. o. d. w. u. s. t. f. a. n.
 d. e. s. a. f. t. o. p. t. r. e. y. s. e. y. e. y. d. a. s. m. a. u. s. t. f. a. n.
 g. i. v. e. m. o. d. e. r. s. i. m. i. l. e. s. e. v. i. d. e. b. r. a. n. d.
 d. e. y. e. s. d. e. s. m. e. m. o. r. i. e. s. d. e. s. o. n. a. d. e. y.
 g. i. v. e. y.

J. L. b. v. a. n. t.
 J. D. a. e. y. n.
 J.

kocht met aantekeningen over portretten en andere schilderijen die hij gemaakt had.⁴ Bijgevoegd was ook een handschrift met kanttekeningen bij het schilderboek van Gerard de Lairese. In 1903 kon ook een anoniem aantekenboekje met de monogrammen van Italiaanse, Franse, Hollandse en Vlaamse schilders en graveurs uit circa 1750 worden aangekocht dat voorzien is van het exlibris van Obreen.⁵

E.W. Moes (1864-1912),⁶ die van 1903 tot aan zijn vroegtijdige dood de leiding had van het Rijksprentenkabinet, heeft een begin gemaakt met het systematisch bijeenbrengen van documenten die van belang zijn voor de Nederlandse kunstgeschiedenis. In 1905 werd door een nazaat van Ludolf Backhuysen een groep schilderijen, een aantal tekeningen en een twintigtal brieven en documenten, die betrekking hebben op deze zeeschilder en diens familie, aan het museum gelegateerd.⁷ Ook werd een interessante brief uit 1681 van Theodoor van der Schuer aan het prentenkabinet geschonken.⁸ Hierin vraagt hij toestemming de kapel van het Huis Assendelft aan het Westeinde in Den Haag als atelier te mogen gebruiken. Maar vanuit het belangrijkste ensemble brieven en documenten, door Moes in 1908 verworven, was het eigenhandige dossier met brieven en bescheiden van de Haagse kunstenaar Henrik van Limborch en de taalgeleerde en estheticus Lambert ten Kate, die met de graveur Jakob Christoffel Le Blon, de uitvinder van de kleurendruk, van gedachten gewisseld hebben over diens kleurentheorie.⁹

Moes heeft de collectie kunstenaarsautografen, die bij zijn aantreden bestond uit een kleine verzameling brieven van vooral Belgische 19de-eeuwse kunstenaars, afkomstig van de Amsterdamse numismaticus H.G. du Crocq,¹⁰ en uit enkele markante kunstenaarsautografen, zoals de twee brieven van Hendrick Goltzius aan de Amsterdamse juwelier Jan van Wely

(afb. 2) en een uitvoerige brief van Joris Hoefnagel aan Niccolò Gaddi,¹¹ in ruim tien jaar aanzienlijk uitgebreid. Moes beperkte zich niet tot het entameren van schenkingen op dit gebied en tot het kopen op veilingen en bij handelaars, maar ging aanzienlijk verder. In 1907 verwierf hij namelijk een aantal brieven uit het Algemeen Rijksarchief, waaronder een kwitantie van Nicolaes Maes, voor de verzameling van het Rijksprentenkabinet.¹² In het jaarverslag schreef hij: *Het zou zeker aanbeveling verdienen, ook de bestanddeelen van andere Rijksdepôts te dien einde aan een onderzoek te onderwerpen. In een archief behooren toch alleen archivaliën bewaard te worden. Particuliere brieven en andere dergelijke documenten van niet officieelen aard van kunstenaars zouden weliswaar ook bij de handschriften van een bibliotheek goed geplaatst zijn, maar het komt mij toch voor, dat wegens den bijzonderen aard van dergelijke bescheiden, deze eerst dan volkomen tot hun recht komen, wanneer ze daar bewaard worden waar ook de werken van die kunstenaars te vinden zijn.*¹³ Maar tot een systematisch onderzoek van de diverse rijks- en gemeentearchieven is hij niet gekomen. Wel verwierf hij in 1908 nog een mooi ensemble kunstenaarsbrieven, bijeengebracht door Christiaan Kramm (1797-1875), de auteur van *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters* [...] uit 1857. Het werd afgestaan door de Koninklijke Bibliotheek.¹⁴ Vermoedelijk zijn ook de circa 540 'Vraagpunten', de enquêteformulieren van Johannes Immerzeel jr.,¹⁵ en de groep kunstenaarsbrieven gericht aan Adriaan van der Willigen,¹⁶ beiden net als Kramm samenstellers van kunstenaarslexica, door te doen van Moes in het Rijksprentenkabinet terechtgekomen. Hij slaagde er echter niet in brieven van bijvoorbeeld Rembrandt of andere belangrijke Nederlandse 16de- en 17de-eeuwse kunstenaars te verwerven, die ook toen al

Afb. 2

Brief van Hendrick Goltzius aan de Amsterdamse juwelier Jan van Wely, d.d. 22 mei 1605, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1888-A-1874.

kostbaar waren.¹⁷ De omvangrijkste collectie kreeg het kabinet in 1909 van J. Slagmulder, die van 1880 tot 1921 directeur was van de toen reeds ruim een eeuw oude kunsthandel Frans Buffa & Zonen in Amsterdam. Deze verzameling bestaat uit enkele honderden brieven van circa 140 eigentijdse kunstenaars en een groot aantal reçu's van verkochte kunstwerken.

Moes heeft tijdens zijn werkzame leven veel gedrukte literatuur en een groot aantal archieven doorgewerkt op zoek naar gegevens over Noord-Nederlandse schilders en prentkunstenaars. Na zijn onverwachte dood in 1912 kon het Rijksprentenkabinet zijn gehele documentatie aankopen, waarmee min of meer werd vooruitgelopen op een op te richten instituut zoals het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.¹⁸ Ook Abraham Bredius gaf herhaaldelijk afschriften van door hem gevonden documenten, die veelal in verkorte vorm gepubliceerd zijn in diens *Künstler-Inventare*.¹⁹ Zelfs Pieter Haverkorn van Rijsewijk, directeur van Museum Boymans in Rotterdam, schonk zijn aantekeningen en een belangrijke collectie brieven van eigentijdse kunstenaars aan het Amsterdamse prentenkabinet.²⁰ In korte tijd groeide de verzameling kunstenaarsautografen naar ettelijke honderden brieven en afschriften waarbij de eind-19de-, begin-20ste-eeuwse brieven verre de overhand hadden. Ook enkele medewerkers van het museum deponeerden hun correspondentie met eigentijdse kunstenaars bij de autografencollectie van het museum. Zo stond M.D. Henkel – begonnen in 1908 als assistent bij de bibliotheek en opgeklimmen tot conservator tekeningen en ten slotte tot 'waarnemend' hoofddirecteur van het Rijksmuseum – die in 1914 een artikel publiceerde over het Nederlandse affiche,²¹ zijn correspondentie, die hij met de ontwerpers voerde, af aan het Rijksprentenkabinet. Drie brieven van Piet Mondriaan kwamen eveneens zo

in de verzameling terecht. Het was ook Henkel, een huisvriend van de Bongers, die de belangrijke correspondentie van Odilon Redon en Emile Bernard met de verzamelaar Andries Bonger (1861-1936) voor het prentenkabinet in de wacht heeft gesleept.²² Hoewel dit ensemble al in 1936 was toegezegd, duurde het nog tot 1940 voordat de brieven daadwerkelijk werden overgedragen. De weduwe van Bonger, F.W.M. baronesse van der Borch van Verwolde, had in die tijd alle brieven van Redon overgeschreven en de briefkaarten buiten de schenking gehouden. In 1985 werd het gehele archief van Bonger alsnog aan het prentenkabinet geschonken en daarmee was de documentatie van deze voor het Rijksmuseum en het Van Gogh-museum zo belangrijke verzamelaar weer bijeen.²³

Onder Jhr. H. Teding van Berkhout, die van 1912 tot 1934 directeur was van het prentenkabinet, is de door Moes uitgezette verzamelkoers voortgezet, zij het dat Berkhout niet actief kunstenaarsautografen verzamelde. Tijdens de Eerste Wereldoorlog en het interbellum is door veel kunstenaars grafiek te koop aangeboden, die meestal wegens gebrek aan budget niet kon worden aangeschaft. De correspondenties die hierover werden gevoerd, zijn bijna integraal terechtgekomen in het archief van het Rijksmuseum, dat in april 1997 – zeer tegen de zin van enkele museummedewerkers – werd overgedragen aan het Rijksarchief van Noord-Holland in Haarlem.²⁴ Door een minder gelukkige actie van Teding van Berkhout is tegen het einde van zijn directoraat een groot aantal brieven van eigentijdse kunstenaars in het bezit gekomen van het Rijksprentenkabinet. In december 1931 stuurde Berkhout aan ruim 120 Nederlandse grafische kunstenaars een 'bedelbrief'.²⁵ Daarin vroeg hij hun uit hun grafische werk een keuze te mogen maken ten behoeve van de verzameling van het Rijksprentenkabinet, en

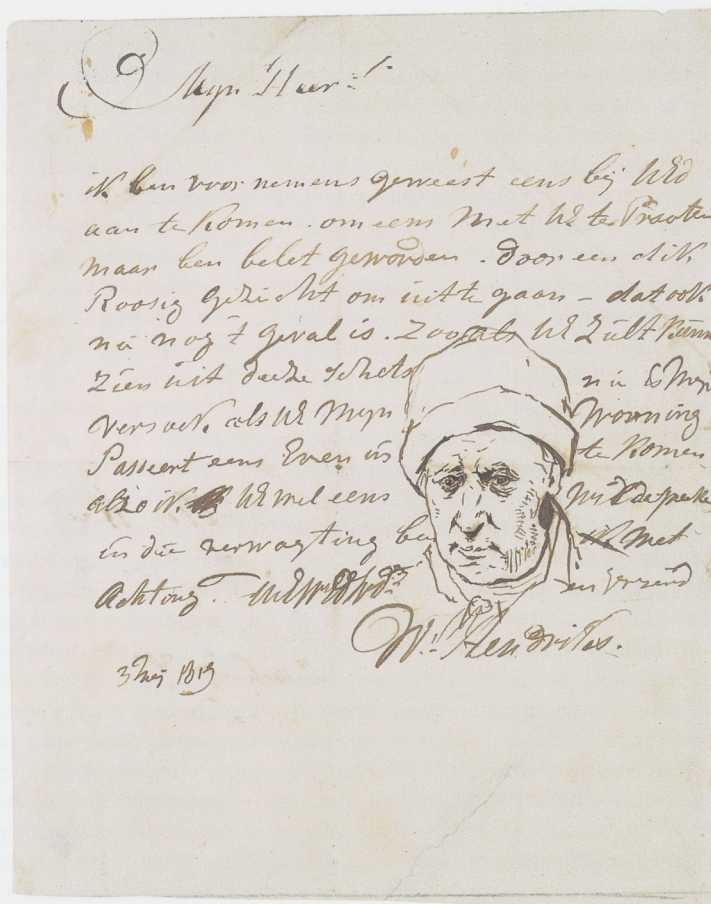
wel tegen een zeer lage prijs. De meeste kunstenaars reageerden positief en stuurden hem een overzicht van hun oeuvre toe. Velen hadden moeite met de lage bedragen die het prentenkabinet wilde betalen. Ook het ministerie had grote bedenkingen bij de actie van Teding van Berkhout en een enkele kunstenaar, zoals Johan van Hell, en de kunsthandelaar, G.J. Nieuwenhuizen Segaar, reageerde furieus.

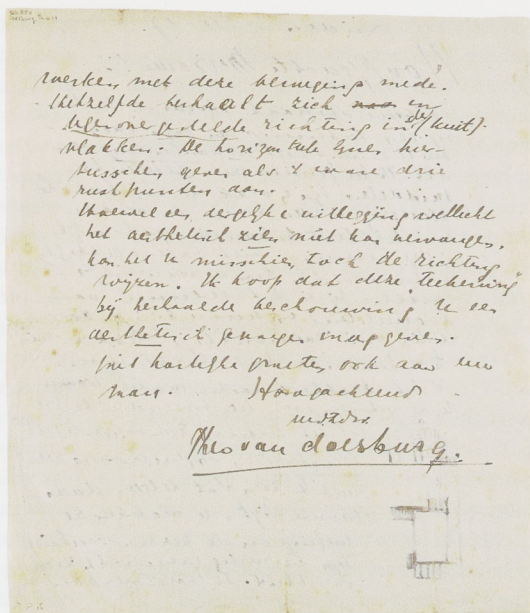
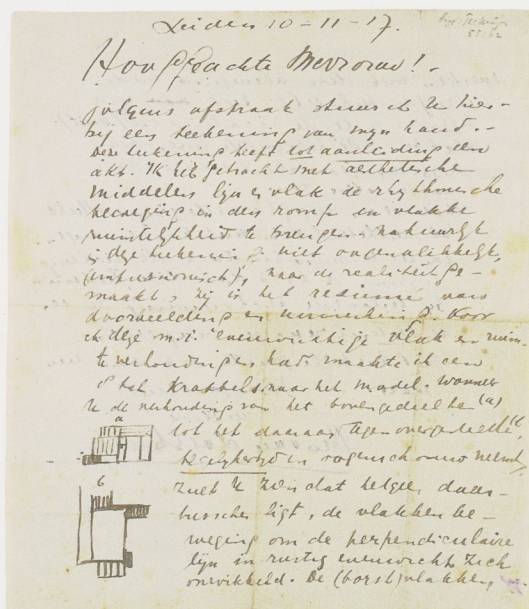
Opmerkelijk genoeg is een mooie collectie van circa 800 brieven van eigentijdse kunstenaars, gericht aan F.G. Waller, van wie het prentenkabinet al enkele uiteenlopende verzamelingen had gekregen, niet in het Rijksprentenkabinet terechtgekomen, maar geschonken aan de handschriftenafdeling van de universiteitsbibliotheek

van Amsterdam. Deze collectie kunstenaarsautografen vertoont veel overeenkomsten met de brievencollecties van Kramm, Van der Willigen en Immerzeel. Het waren antwoorden op vragen die Waller hun had gesteld in verband met de samenstelling van zijn *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs* dat in 1938 bij Nijhoff verscheen.²⁶

Tijdens de Tweede Wereldoorlog en onder de directoraten van I.Q. van Regteren Altena en van K.G. Boon zijn er betrekkelijk weinig kunstenaarsbrieven gekocht. Er waren aanvankelijk niet veel aankoopmiddelen zodat alleen enkele geïllustreerde brieven zoals die van Wybrand Hendriks met zijn gezwollen wang (afb. 3), die deel uitmaakt van de portrettencollec-

Afb. 3
Brief van Wybrand Hendriks aan de heer Van den Brink, d.d. 3 mei 1819. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1940-47.

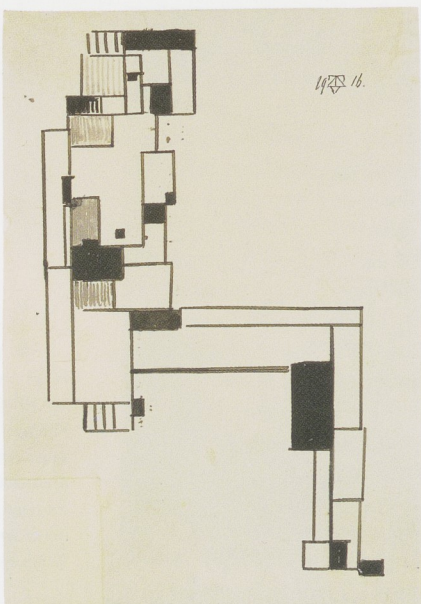
Afb. 4a

Brief van Theo van Doesburg aan een onbekende dame, d.d. 10 november 1917. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1955-62.

tie Gerritsen (verworven in 1940),²⁷ en een uitvoerige brief met een losse tekening erbij van Theo van Doesburg aan een onbekende dame, waarin hij zijn systeem van 'doorbeelding' uitlegt (verworven in 1955),²⁸ konden worden aangekocht (afb. 4) en ondergebracht in de tekeningencollectie van het Rijksprentenkabinet. Af en toe, bijvoorbeeld in 1953, werd een mooi ensemble, zoals de 49 brieven van de Franse lithograaf A. Mouilleron aan J.H. Maschhaupt (geschreven tussen 1857 en 1878), geschonken aan het prentenkabinet. Door de naderende opheffing van de Stichting August Allebé op 15 juli 1953 werd in 1950 het archief, dat bestond uit aantekenboekjes, agenda's en ruim vijfhonderd brieven aan en diverse concepten door Allebé zelf, overgedragen aan het Rijksprentenkabinet. De hele collectie is onder één nummer ingeschreven in de inventaris van de bibliotheek van het Rijksmuseum. Het bleef echter bij sporadische uitbreidingen van de collectie. In 1963/'64 werd wel een tentoonstelling georganiseerd waarin brieven centraal stonden: *Hollandse*

kunstenaren in hun ontboezemingen.²⁹ Deze expositie werd gehouden ter gelegenheid van de nationale herdenking 1813-1963. Veel autografen waren echter niet afkomstig uit de verzameling van het Rijksprentenkabinet maar uit die van de universiteitsbibliotheek van Amsterdam, uit het Haags Gemeente-archief of uit het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. Verder was het vrijwel 'stil' in de periode 1940-1975.

In dat laatste jaar trad J.W. Niemeijer aan als directeur. In de beleidsnota, die hij bij de aanvaarding van zijn taak schreef, nam hij een passage op over de verzameling kunstenaarsbrieven. Hij pleitte ervoor dat het Rijksprentenkabinet officieel – d.w.z. door de minister – zou worden aangewezen als 'het centraal nationaal dépôt van kunstenaarsbrieven', waarbij de chronologische grens in de 20ste eeuw gelijkgesteld zou worden aan die van de grafiek. Bovendien sprak hij het voor-nemen uit de brievencollectie op een modernere manier op te bergen en in te delen.³⁰ Sinds 1936 waren de 'kunstenaarsdocumenten' en in de jaren

Afb. 4b

THEO VAN DOESBURG, *Zittende figuur*. Pen en penseel, 228 x 159 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1955-62.

'50 ook de krantenknipsels over kunstenaars, tentoonstellingsaankondigingen e.d. tezamen opgeborgen in kleine portefeuilles. Daar diende verandering in te komen.

Bij het aantreden van Niemeijer is een nieuwe inventaris, die van de *Documenten en objecten*, aangelegd. Hierin werden al die werken ingeschreven die niet in aanmerking kwamen voor de inventaris van de tekeningen of de prenten. Sinds 1975 zijn regelmatig zowel losse kunstenaarsbrieven als grote ensembles verworven.

De brievencollectie van het Rijksprentenkabinet werd zo populair bij onderzoekers dat het nodig was haar beter te beschermen tegen slijtage. Daarom zijn aanvankelijk enkele kostbare ensembles, zoals die van Redon en Bernard, alleen in kopie ter beschikking gesteld en is in de jaren 1984-1990 de gehele collectie kunstenaarsbrieven op microfiche gezet, nadat al deze brieven – om conservatoire en principiële redenen – waren gescheiden van de krantenknipsels.

Voor al in de periode 1980-2000 is de collectie met diverse grote ensem-

bles uitgebreid. In 1980 konden 119 brieven van Emile Bernard bij een Parijse kunsthandelaar worden aangekocht. Ze zijn geschreven vanuit Cairo in de jaren 1893-1899 en gericht aan zijn ouders. De groep sluit uitstekend aan bij de brieven die hij schreef aan Bongers.

In 1982 en 1984 werden de numeriek grootste collecties verworven. De eerste was de uit ruim 5000 brieven, briefkaarten en allerlei documenten bestaande collectie uit het bezit van de Haagse schilder, etser en kunstcriticus Ph. Zilcken (1857-1930). Deze verzameling kon door tussenkomst van de Haagse voordrachtskunstenaar Albert Anthing Vogel worden aangekocht. De collectie bevat grote ensembles brieven van Marius Bauer, Jan Toorop, Thérèse Schwartze, Willem Witsen en van de Franse kunstenaars Félix Buhot (afb. 5), J.F. Rafaëlli en Alphonse Stengelin. Beroemde Franse schrijvers als de gebroeders De Goncourt³¹ en Stéphane Mallarmé³² zijn eveneens met interessante brieven vertegenwoordigd. Het bezoek van Paul Verlaine in november 1892, dat Zilcken samen met de Haagse boekhandelaar Jozef Blok had georganiseerd, is in detail gedocumenteerd.³³ Ook van de kunstgeleerde en oud-directeur van het Nederlandsch Museum Aart Pit³⁴ en van de Amerikaanse kunsthandelaar en verzamelaar S.P. Avery bezat Zilcken vele tientallen brieven. Tot de collectie behoren voorts enkele uitvoerige brieven van Matthijs Maris over zijn 'etselarij', die reeds gedeeltelijk waren gepubliceerd.³⁵ Hoe nuttig deze collectie voor het prentenkabinet is, bewijzen onder meer de brieven met reisimpressies van Marius Bauer. In één van zijn enthousiaste verslagen van zijn reis door Egypte schrijft hij in een brief van 9 mei 1894 aan Zilcken dat hij geniet van de stad Cairo en onder de indruk is van de El Hassan Moskee. Hij illustreerde de brief met tekeningetjes (afb. 6), onder andere van de binnenplaats van deze moskee

76 - Boulevard de Chirby. le 23 Janvier
1891.

Cher Monsieur Liekhen,

Etant enfin de retour à Paris,
je hier ayant passé chez m. Durand. Quel
jeu en l'espérance surprise d'y rencontrer
m. Destées, qui m'a remis votre
lettre pour moi.

J'ai très bien trouvé la carte de
m. Destées, en arrivant, mais
je la croyais reportée en Hollande.
Je m'is fait voir des ouvrages de
vos compétitions, etc. en fait celui, des

pièces nouvelles signées de vous : il
vous dira quel plaisir j'ai eu à les
analyser, à les déguster.

Il en a deux surtout que m'ont fait un
vivement cherché pour leur si grande élégance,
la petite machine à vapeur - si robuste
pour autant dans sa gracilité dans le croquis en
dessin. - et un clocher de cathédrale

tableau exquise,
- un très bon esprit
mais en fait d'un
premier état.
Ces deux ouvrages ont
pu être si simples
sans nous voir
le ciel pour

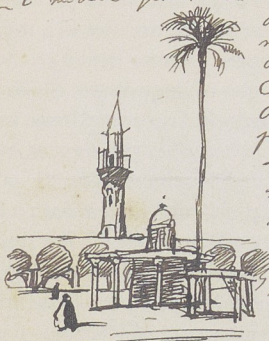
Afb. 5
Fragment uit een brief
van Félix Buhot aan
Philippe Zilcken, d.d.
23 januari 1891. Rijks-
prentenkabinet, Rijks-
museum, Amsterdam,
inv.nr. RP-D-1982-43;
Buhot nr. 7.

de base, die zich verduygen in de ruimte
van 't gebouw. 't Is een open vierkant, met
in de zwaarte vier zalen. die geheel open zijn
aan de hoogte in 't plan, midden in een
parkin, onder een koepel, die wanden van 't
gebouw zijn 100 voet lang. 't geheel is zeer
in deukendheid en rijf. Ook van buiten

is zij mooi, dat witte versiering, en stalle
muur, met ongelijke afstanden, samen met
tralie, acht hon ellende, en een enorme hoorn.
leijt in stiletaten, die zijgong is 200 lang
al 't gebouw. In het midden is een koepel
naar met de minnetten zijn gebouwd, waarvan
een 26 meter lang is. Naak daarvan
stak en trache maken een geest al die van
Hassan, en in de zwaarte zijn twee markies

kleiner, met mooi versierde koepels en minaretten
de prachtige ingangten heen in 't midden
en in begreep dat ik mijn zinn hadt gerooy
had, om 't een of te fustkele Gitten
was 't in de miden van Hassan, en zinn.
de eerste maken die de moslimen in Egypte gebouwd
had. Toek velenheid om te zien. En in heel
Cairody men groote en ook zonne dake
in 't midden groote en looy palm. Vooral
de buid naar de
marken in looy is zeer
wakenend. 't oude
Caïro, een eind buiten
de stad met moore
palmbooyen, en groote
rycomen en sandige
straten met moorendak
in een prachtig
gericht op de
stad en de resten
met de citadel
op de achtergrond en
in voren en dorre
mestijngard men een paar kamelen lopen
te dotten

met in het midden een fontein onder een koepel, waarvan het Rijksprentenkabinet een monumentale aquarel en een krijttekening bezit (afb. 7 en 8).

De tweede collectie, het brievenarchief van Jan Veth, werd geschonken aan het Rijksprentenkabinet en telt ruim 2000 brieven van meer dan 150 scribenten.³⁶ Onder hen beeldende kunstenaars zoals Marius Bauer, Johannes Bosboom, George Hendrik Breitner, Antoon Derkinderen, de beide Israëlsen, Anton Mauve, Jan Toorop en Willem Witsen. De brieven van Zilcken aan Veth ontbreken: die waren al eerder geschonken aan het RKD in Den Haag. Een groep van vijftig brieven van Max Liebermann bevond zich al sedert 1961 in het Rijksprentenkabinet en kon nu weer verenigd worden met de collectie.³⁷ Ook musici zoals Johannes Meschaert en Alphons Diepenbrock, en schrijvers zoals Frederik van Eeden, Herman Gorter, Willem Kloos en Albert Verwey zijn vertegenwoordigd in deze verzameling.

Op veilingen, in de handel en bij particulieren werden met grote regelmaat interessante kunstenaarsbrieven gekocht. Een witte raaf was de uitvoerige brief met een bijbehorende platte-

grond en een doorsnede, die het Rijksprentenkabinet in 1985 op een veiling bij Van Gendt kocht. Hierin maakte de schilder Breitner aan de vader van Cees Maks, die aannemer was, kenbaar wat zijn wensen waren ten aanzien van de bouw van zijn atelier op het Prinseneiland (afb. 9).³⁸ Ook van Matthijs Maris kon tot tweemaal toe, in 1977 en 1988, een groepje van zeven gedeeltelijk geïllustreerde brieven aan zijn confrater Félix Moscheles aangekocht worden (afb. 10).³⁹ Van Jan Toorop zijn in 1990 zes brieven verworven, die betrekking hebben op het ontwerp voor het affiche van het 27ste Internationaal Eucharistisch Congres, dat in 1924 in Nijmegen werd gehouden.

Ook door tentoonstellingen kon de collectie kunstenaarsautografen aanzienlijk uitgebreid worden. Bij de voorbereiding van de expositie over Carel Vosmaer in 1988 en over de kunsthandel van J.H. de Bois in 1993 kwamen enkele belangrijke groepen brieven in het bezit van het Rijksmuseum.⁴⁰ De honderd brieven tellende correspondentie tussen Lourens Alma Tadema en Carel Vosmaer en de bijbehorende documentatie konden vrijwel integraal aangekocht worden.⁴¹ Na de

Afb. 6

Fragment uit een brief van Marius Bauer aan Philippe Zilcken, d.d. 9 mei 1894. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-D-1982-43; Bauer nr. 33.

Afb. 7

MARIUS A. J. BAUER, *Binnenplaats van de El Hassan Moskee*. Zwart en wit krijt op lichtbruin papier, 780 x 580 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. SK-A-3631.

Afb. 8

MARIUS A. J. BAUER, *Binnenplaats van de El Hassan Moskee*. Aquarel, 765 x 645 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. SK-A-3156.

Amsterdam 5 Februari 1898.

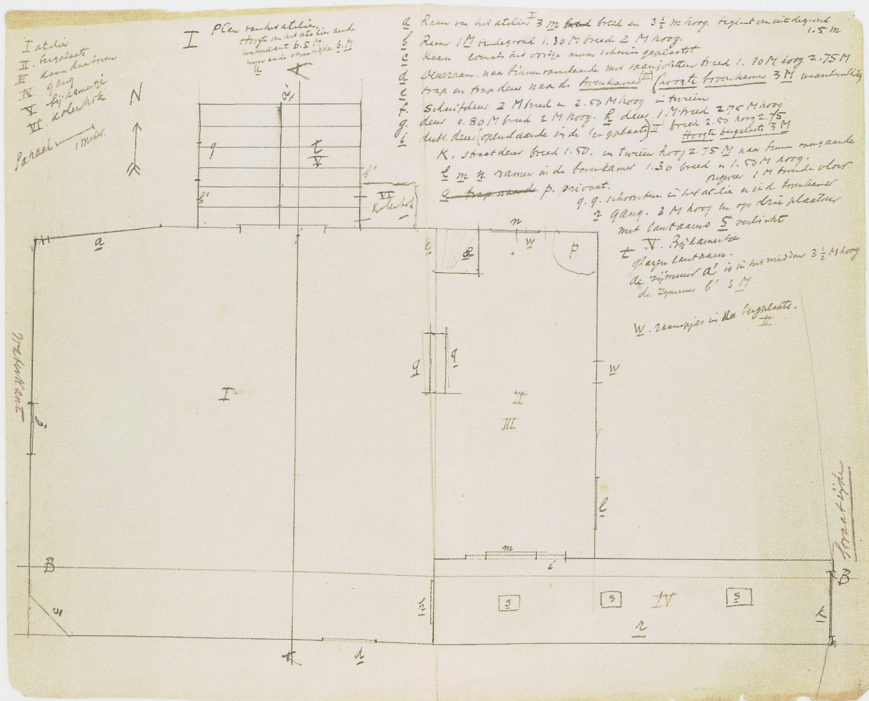
Hedede Heer.

Op uw verzond te hebbe
 hiertoe het genoege te een platte
 grond in twee dorrenaden A. A. en B. B.
 te doen toekomen. Ik heb hier dat er
 nog is bij gekomen een Koninkje gelijk vloerd
 met het atelier aan de noord zijde; toegankelijk
 ten uit het atelier door een poort hijsle (f)
 open te scheiden. Tevens wasacht de zoo
 mogelijk de hoofddoor van mijn atelier
 aan de straat te hupen (k) door een
 gang ongeveer twee meter breed. die dan
 door enige klein Conventies kan loods
 schikt. de lengte van deze gang is
 in mijn tekening op 6 meter opgegeven.
 (De gehele luster is dan 10 meter breed).
 Maar ik wil niet of deze lengte iets te
 klein of te groot is. in aanmerking gecomme
 dat ik mijn atelier vlak aan de water.
 kant denk.
 Althans mijn tekening tot

Orderi delik tekening van. Dan wil ik
 het geheel een maal te komen tegeven. als
 ik het nuar uwerste roomen het te
 Conventient.
 Zood is dieen juist tekenen de een 2de
 vande dorrenade met luster de water
 met rook betrekking. tehalve delik in
 B. B. ook het bykomstige met kerkhof ook
 in rook heb aangegeven. Omdat het atelier
 meer ligt die men niet
 Zood is tekenen juist tekenen maakt het
 grote van slechts in een kleine Rook-
 noderhand galle in een overlezen op
 het uit 1 man of uit men strukturen
 gemaakt worden. de plaats van het prijsant
 delik slechts van twee in plan I.
 met waterleiding van. aan een. juist het
 geheel een maal tegeven.

Intusschen mogt men te
 W. D. G. H. H. H.

Afb. 9a
 Brief van George
 Hendrik Breitner aan
 de vader van de schil-
 der Kees Maks, d.d.
 5 februari 1898. Rijks-
 prentenkabinet, Rijks-
 museum, Amsterdam,
 inv.nr. RP-D-1985-103.

Afb. 9b
 Plattegrond waarop
 Breitner zijn wenssen
 kenbaar maakte ten
 aanzien van de bouw
 van zijn atelier op het
 Prinseneiland. Rijks-
 prentenkabinet, Rijks-
 museum, Amsterdam,
 inv.nr. RP-D-1985-103.

-self, by blotting out with this
electricity, many a picture.
-que, & romanuelike looking
neighbourhood in the sub-
-urbs, outside hell. well, all this
machinery contrivances are.
-ves one mad. Steam may be
a splendid thing in itself.
S'nae doot it was a great
boon to the seafarers, a I told
you it has killed Holland, it
has murdered the mills & the
canals, not long ago they

Told me they had been filling
-in another un in the Ulaque.
I fancy this is the last, now
it stinks. that serves them
right, if they prefer prosaic
cob-stones, besides their queer
friend the skipper is dead
too, their beloved parcel-
-post-man. every little value
"give it to the skipper, always
sure to reach its destination.
or anything from the coun-
-try. ask the skipper, & there
it is. This damned machine-
-beast, not only kills everything
pictorial, but as you found
the Chinaman says; it diabol-
-icates labour, bringing forth
Poverty, Suffering, Starvation,
but it brings wealth to some,
& hempire. what do they want
with their hempire, where is it

expositie over de Haarlemse kunsthanda-
elaar J.H. de Bois schonk diens doch-
ter de brieven van Käthe Kollwitz,
Conrad Kickert, Camille en Odilon
Redon, W.B. Tholen en William De-
gouve de Nuncques aan het Rijkspre-
ntenkabinet.⁴² Sinds de tentoonstelling
over R.N. Roland Holst in 1979 zijn er
regelmatig groepen brieven en docu-
menten van hem door geschenk of
door aankoop aan de autografencol-
lectie toegevoegd.

Konden in de jaren '80 twee groe-
pen van elk enkele duizenden brieven
verworven worden, in de jaren '90 lie-
pen de aantallen wat terug. Een be-
langrijke groep, in 1992 gekocht, vor-
men de 203 brieven gericht aan A.J. en
A. Lamme, uit vooral de eerste helft
van de 19de eeuw. Dit ensemble bevat

enkele interessante brieven van Abra-
ham Teerlink, geschreven vanuit Parijs
in 1806-1807.

Soms bleven de schenkingen niet
beperkt tot kunstenaarsbrieven maar
omvatten zij ook allerlei documentaire
elementen, zoals foto's, agenda's, fa-
miliekronieken, geannoteerde tentoon-
stellings- en veilingcatalogi. Een mooi
voorbeeld hiervan zijn de stukken
rond de beeldhouwster Françoise
Charlotte Carbasius (1885-1984) die in
1989 met een inventaris werden over-
gedragen.

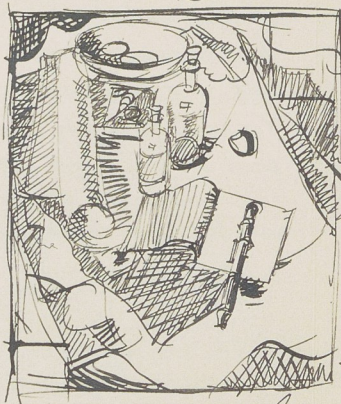
Ook een collectie brieven, knipsels
en documenten van de schilder
G.J.H. Poggenbeek werd in 1993 aan-
gekocht. Tot tweemaal toe is een uit-
voerige documentatie over de Belgi-
sche schilder Rik Wouters aan het

Afb. 10
Fragment uit een
zestig kantjes tellende
brief van Matthijs
Maris aan Felix
Moscheles, circa
1900. Rijksprenten-
kabinet, Rijksmu-
seum, Amsterdam,
inv.nr. RP-D-1988-1.

Leeuwaerde Noot C.v. Noot.
 D. 28 mei 1937

Ik ben aan een nieuw Schilbos bezonnen, zonder
 boordplaat, zonder haardroef, zonder toppein
 en zonder schip. Dit laatste wil ik aan Duits Perzian
 Damp Schuit nu, maar weet ik u adres met meel?
 Laat ik de vriendelijke Schilbos zijn het me te meeren.

Ik heb i het nieuwe Schilbos heel iets in de
 Schilbos met de manier teerd het bevelen wa.
 nl. het mooie streeke met dapper, dat de laatste Rege
 meebraecht. Het voor. Het is een beje te met de
 Schilbos, in een pleje
 met de Schilbos of Schilbos
 en Caher, of Doker i het Schilbos.

Mijn beste - Hoogachtend,
 Dick Ket

Ik heb dat ik met heel
 Aming, en de arbida is
 het tot me bekele's heel
 of. dat ik ik met de Romein
 bekeer. Ik, moet het me
 Nou met Romein's reus.

Harde Groot, mede van
 Dick Ket

Afb. 11
 Brief van Dick Ket aan
 Mien Cambier van
 Nooten, d.d. 28 mei
 1937. Rijksprentenka-
 binet, Rijksmuseum,
 Amsterdam, inv.nr.
 RP-D-1994-54.

prentenkabinet ten geschenke gegeven. Hij had in zijn Nederlandse jaren (1914-1916) met verschillende medewerkers van het Rijksmuseum een uitvoerig contact onderhouden.

Peter Schatborn heeft jarenlang met een zekere regelmaat Nel Hagelenschilt bezocht, de 'grote liefde' van de schilder en graficus Dick Ket. Hoewel het werk van deze kunstenaar dat hem door Nel in het vooruitzicht was gesteld, door duistere machinaties van

een kunsthandelaar het prentenkabinet grotendeels ontging, werd hij in 1994 op de opening van een tentoonstelling verrast door een bezoeker die hem vroeg of het prentenkabinet belangstelling had voor een collectie brieven geschreven en geïllustreerd door Ket. Het bleek te gaan om de al lang uit het oog geraakte correspondentie met de kunstenaar Mien Cambier van Nooten (1881-1972) bestaande uit 125 brieven en briefkaarten uit de

jaren 1937-1940. Hij bewonderde deze vrouw vanwege haar 'schildersoog'. Zij bracht voor Ket uitgelezen requisieten mee die hij op diverse schilderijen gebruikte (afb. 11). In zijn briefwisseling met haar gaat hij uitvoerig in op allerlei technische aspecten. Zo behandelt hij het inzwadderen met 'vuile olie', waardoor verschillende werken bleven 'druipen'.⁴³

Ten tijde van Boon en Van Regteren Altena werden dergelijke geïllustreerde brieven gewoonlijk opgenomen in de tekeningencollectie. Thans is het aantal ervan zo groot geworden dat deze betekende brieven niet meer in passe-partout worden gezet maar zelfstandig als onderdeel worden opgeborgen.

Een collectie als die van de kunstenaarsautografen kan moeilijk systema-

tisch aangevuld worden omdat er weinig budget beschikbaar is en er in Nederland nauwelijks een autografenmarkt bestaat. Toch is er in de afgelopen honderd jaar door toedoen van diverse medewerkers en directieleden van het museum een mooie collectie opgebouwd. In goede samenwerking met de Fondation Custodia en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie⁴⁴ is geprobeerd zoveel mogelijk Nederlandse brieven, die op de markt kwamen, te verwerven voor één van de drie instellingen. In gezamenlijk overleg werd dikwijls gekeken bij welke collectie de aangeboden autografen het beste aansloten. Daardoor was er ook de afgelopen elf jaar, waarin Schatborn de leiding had van het Rijksprentenkabinet, een gestage groei van dit collectieonderdeel.

NOTEN

- 1 Veilingcatalogus *Prints, Maps, Drawings (incl. Paintings)*. *Print Auction no.25*, Amsterdam (Van Gendt Print Auctions), 14 maart 1985, nr. 1461.
- 2 K.G. Boon, *Gids voor het Rijksprentenkabinet. Een overzicht van de verzamelingen met naamlijsten van graveurs en tekenaars*, Amsterdam 1964, pp. 25 en 45-47.
- 3 F.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis [...]*, dln. 1-7, Rotterdam 1877-1890. Zie ook R.E.O. Ekkart 'Grondleggers van het kunsthistorisch apparaat', in: P. Hecht, A. Hoogenboom en C. Stolwijk, *Kunstgeschiedenis in Nederland*, Amsterdam 1998, pp. 11-12.
- 4 Zie G.M.C. Jansen, 'De notitie der dagelijx schilderoeffening van Henrik van Limborch (1681-1759)', *Bulletin van het Rijksmuseum* 45 (1997), pp. 27-67.
- 5 *Aanteekenboekje van de merken van zeer veel zo oude gotthische als Italiaansche, Fransche, Hoog- en -nederduytsche schilders en plaatsnijders, die in hout, koper, tin, of ijzer, gesneden of ge-etst hebben, begonnen met het jaar 1428 tot deeze tegenwoordige tijd*, z.pl. [ca. 1750]. Manuscript, 159 p. Inv. boeken 1903/A 3503.
- 6 R.E.O. Ekkart, 'Moes, Ernst Wilhelm', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, dl. 2, Amsterdam 1985, pp. 394-395. Hier wordt ook de belangrijkste literatuur over Moes genoemd.
- 7 Binnenkort verschijnt Gerlinde de Beer, *Ludolf Backhuysen 1631-1708*, Zwolle 2001, waarin alle Backhuysen-documenten integraal zijn opgenomen.
- 8 Deze brief is integraal gepubliceerd in: A.R.E. de Heer, 'Theodorus van der Schuer (1634-1707) en Willem III', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1990), pp. 5-7.
- 9 Zie E. Melse, 'J.C. Le Blon, uitvinder van de mezzotint-driekleurendruk', *Antiek* 19 (1984), pp. 144-151.
- 10 Boon, *op.cit.* (noot 2), p. 25. Over de verzamelaar H.G. du Crocq (geboren 4 mei 1863 in Sloten/Amsterdam) is weinig bekend. Hij woonde vanaf 1887 op de Leidsegracht 11. Zijn collectie munten, penningen en boeken op het gebied van de numismatiek werd op 17-20 september 1901 onder leiding van de firma Schulman geveild in hotel Krasnapolsky. Met dank aan Ester Wouthuysen die deze gegevens voor mij opzocht in het Amsterdamse Gemeentearchief.
- 11 De twee Goltzius-brieven zijn integraal gepubliceerd in: L.W. Nichols, 'Hendrick Goltzius - Documents and Printed Literature Concerning his Life', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 42/43(1991-1992), pp. 98-99. De Hoefnagel-brief is gepubliceerd in Th. Vignau-Wilberg, "'Qualche deseigni d'importancia". Joris Hoefnagel als Zeichnungssammler', *Münchner Jahrbuch der bildende Kunst*, derde serie, 38 (1987), pp. 185-214.
- 12 Peter Schatborn atendeerde Bill Robinson op deze kwitantie. Hij nam het document op in zijn dissertatie. Zie W. Robinson, *The early works of Nicolaes Maes, 1653 to 1661*, Cambridge (Mass.) 1996, Ann Arbor (unpublished dissertation) 1997,

- p. 228. Daarna opgenomen in L. Krempel, *Studien zu den datierten Gemälden des Nicolaes Maes (1634-1693)*, Petersberg 2000, p. 375, doc. 31.
- 13 *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 30 (1907), p. 66.
 - 14 De Koninklijke Bibliotheek had deze groep brieven in 1901 verworven. Later, op 30 november 1937 kocht de KB op een veiling bij G.Th. Bom en Zn (lot nr. 496) een collectie van ruim 400 brieven eveneens uit de verzameling van Christiaan Kramm. Op diezelfde veiling verwierf de KB ook lot nr. 498, dat brieven van C. en C.H. Immerzeel aan Kramm en prospectussen, een intekenlijst e.d. voor J. Immerzeels *Levens en werken* bevatte.
 - 15 J. Immerzeel jr, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, drie delen, Amsterdam 1842-1843. In 1996 werden nog twaalf enquêteformulieren aan het prentenkabinet geschonken waarvan er vier wel en acht niet in het werk van Immerzeel waren opgenomen.
 - 16 R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst*, dl. 1-4, Haarlem 1816-1840. Sommige van deze door de kunstenaar zelf geschreven levensberichten zijn aanzienlijk uitgebreider dan de in het lexicon opgenomen lemma's. Men vergelijk bijvoorbeeld dat van J.E. Marcus, gepubliceerd in cat.tent. *Jacob Ernst Marcus, graveur en tekenaar. St. Eustatius 1774-1826 Amsterdam*, Willemstad (Curaçaos Museum)/Aruba (Cultureel Centrum)/Amsterdam (Rijksmuseum) 24 mei-29 oktober 1972, pp. 7-9, met het lemma in Van der Willigen *Geschiedenis van de vaderlandsche schilderkunst*. Zie ook cat.tent. *J.A. Knip 1777-1847, 's-Hertogenbosch* (Noordbrabants Museum) 15 oktober-12 december 1977, pp. 189-195.
Hoe de archivalia, die ten grondslag liggen aan de drie lexicons, over de diverse instellingen zijn verdeeld, is te vinden in A. Hoogenboom, *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1993, pp. 189-191.
 - 17 De kapitaalcrachtige verzamelaar Frits Lugt wist in 1918 twee van de zeven bewaard gebleven brieven van Rembrandt aan Constantijn Huygens te kopen op de veiling van de autografencollectie van Alfred Morrison in Londen. Later slaagde hij er ook nog in brieven van de Nederlandse 17de-eeuwse kunstenaars Gerard ter Borch de Oude, Jan de Bisschop, Dirk Bleker, Willem van Heemskerck, Hendrick Hondius, Michel Le Blon, Adriaen Matham, Pieter Post en Abraham de Verwer te bemachtigen. En of dat niet genoeg was, ook nog brieven van Rubens en Anthonie van Dijck. Over de collectie kunstenaarsautografen van Lugt is het een en ander gepubliceerd. Zie bijvoorbeeld P. ten Doesschate-Chu, 'Unsuspected Pleasures in Artists' Letters', *Apollo* (1976), pp. 298-305; 'Correspondances d'artistes des XVIIe, XVIIIe, XIXe et XXe siècles appartenant à la Fondation Custodia et conservées à l'Institut Néerlandais à Paris', in: *Archives de l'Art français*, nouvelle période – Tome XXXIX (1988), pp. 7-207. *Inventaire des autographes d'artistes français du XVe au XIXe siècle conservés dans les collections de la Fondation Custodia*, Paris 1988; C. Boschma (ed.), *Antoine-Ignace Melling. Lettres de Hollande et des villes Anséatiques. La correspondance d'un artiste-voyageur avec sa famille à Paris en 1812*, Parijs/Zwolle 1997; *Ingres & Marcotte. Lettres, documents, dessins et gravures*, Parijs (Exposition – dossier II/Fondation Custodia) 2001; 'Lettres d'Ingres à Marcotte d'Argenteuil – Dictionnaire', in: *Archives de l'Art français*, nouvelle période Tome XXXVI, pp. 8-330. *Acquisitions 1994-1999. Collection Frits Lugt*, Fondation Custodia, Parijs 2000. Een mooie becommentarieerde keuze uit de collectie kunstenaarsautografen van de Fondation Custodia is opgenomen in: *Morceaux choisis parmi les acquisitions de la Collection Frits Lugt réalisées sous le directorat de Carlos van Hasselt 1970-1994*, Parijs 1994.
 - 18 Tot zijn documentatie behoorde o.a. een dossier Ploos van Amstel. In 1948 werd de verzameling handschriften die betrekking hadden op Cornelis Ploos van Amstel aangevuld met het z.g. Archief Arti. Zie Th. Laurentius, J.W. Niemeijer en G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel 1726-1798. Kunstverzamelaar en prentuitgever*, Assen 1980, pp. 292-293.
 - 19 A. Bredius, *Künstler-Inventare. Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts*, dln. 1-7 (met register), 's-Gravenhage 1915-1922.
 - 20 J. de Vries, E. van Uiter en S. de Bodt, *Pieter Haverkorn van Rijsewijk 1839-1919. Dominee, journalist en museumdirecteur*, Amsterdam 1996. Op pp. 248-254 zijn enkele brieven integraal afgebeeld. Zie over de geschiedenis van de brievencollectie: pp. 261-262.
 - 21 M.D. Henkel, 'Das holländische Plakkar', *Das Plakat. Mitteilungen des Vereins der Plakatfreunde* 5(1914), pp. 114-129.
 - 22 M.D. Henkel, 'Die Sammlung A. Bongers in Amsterdam', *Der Cicerone* 12(1930), pp. 597-603; cat.tent. *André Bongers en zijn kunstenaarsvrienden Redon – Bernard – Van Gogh*, Amsterdam (Rijksmuseum) 4 juni-6 augustus 1972.
 - 23 Van het Bongers-archief is een uitvoerige inventaris gemaakt: Cassandra Bosters, *Het archief van André Bongers*, Amsterdam 1988 (typescript). De correspondentie tussen Redon en Bongers is omstandig gebruikt in cat.tent. *Odilon Redon 1840-1916*, Chicago/Amsterdam/ Londen 1994-1995.
 - 24 Van deze overdracht wordt geen melding gemaakt in het jaarverslag van het Rijksmuseum!

- 25 Een getypte brief van Jhr. H. Teding van Berkhout aan ruim 120 Nederlandse kunstenaars, d.d. 21 december 1931. *Inventaris van het archief van de afdeling Kunsten en Wetenschappen (1866-1918-1940 van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* (toegang 2.14.45), inv.nr. 558. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage. Met dank aan Joost Bergman.
- 26 Deze brieven werden na de dood van Waller (1867-1934) ter plaatsing aangeboden aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam met de bepaling dat ze 'eerst na vijf jaar na erfslaters overlijden aan het publiek mogén worden ter inzage gegeven'. Tot augustus 1984 waren de brieven op de Amsterdamse UB spoorloos. Toen werden ze teruggevonden 'in een verhuisdoos waar tevens een gedeelte van het nog oncatalogiseerde archief van de Bond van Nederlandse Kunstenaars was opgeborgen'.
- 27 *Portretten van met name genoemde personen, beschreven in de inventarisboeken der teekeningen van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam*, dl. 1 [Amsterdam 1945]. Typescript (aanwezig in de studiezaal van het Rijksmuseum).
- 28 Els Hoek (red.), *Theo van Doesburg. Oeuvre catalogus*, Utrecht (Centraal Museum)/Otterlo (Kröller-Müller Museum) 2000, p. 186, nr. 528d.
- 29 Cat.tent. *Hollandse kunstenaars in hun ontboezemingen. Drie perioden uit honderdvijftig jaar*, Amsterdam (Rijksmuseum), 2 december 1963-2 februari 1964.
- 30 Beleidsnota van J.W. Niemeijer, d.d. 24 januari 1975, pp. 5-6.
- 31 Zie onder meer J.F. Heijbroek, 'Een zeldzaam portret van Edmond de Goncourt', in M. Boom en H. Rooseboom, *Een nieuwe kunst. Fotografie in de 19de eeuw. De Nationale Fotocollectie in het Rijksmuseum, Amsterdam*, [Amsterdam 1996], pp. 256-258.
- 32 De correspondentie Zilcken-Mallarmé is opgenomen in: H. Mondor en L.J. Austin, *Stéphane Mallarmé. Correspondance*, z.pl. (Gallimard) 1983-1985, dln. 8 t/m 11 die handelen over de jaren 1896-1898.
- 33 Voor het bezoek van Verlaine aan ons land, zie J.F. Heijbroek en A.A.M. Vis, *Verlaine in Nederland. Het bezoek van 1892 in woord en beeld*, Amsterdam 1985; *Paul Verlaine. Correspondance et documents inédits relatifs à son livre 'Quinze jours en Hollande'*, Den Haag/Parijs 1897; Ph. Zilcken, *Souvenirs*, Parijs 1900; Ph. Zilcken, *Herinneringen van een Hollandschen schilder der negentiende eeuw*, z.pl. 1928, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD), Den Haag (typescript); Ph. Zilcken, *Au jardin du passé. Un demi siècle d'Art et de Littérature. Lettres à une amie*, Parijs 1930.
- 34 Zie J.F. Heijbroek, 'Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch Museum. Een vergeten episode uit de geschiedenis van het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 33(1985), pp. 233-265. In dit artikel is omstandig gebruik gemaakt van de correspondentie Pit-Zilcken.
- 35 *Kritiek van beeldende kunsten en kunstnijverheid* 1 (1904), pp. 181-183.
- 36 Deze correspondentie werd uitvoerig gebruikt in Fusien Bijl de Vroe, *De schilder Jan Veth 1804-1925. Chroniqueur van een bewogen tijdperk*, Amsterdam/Brussel 1987. Een deel van het familiearchief dat betrekking heeft op Jan Veth, is recent overgedragen aan het Dordrecht Museum.
- 37 Delen van deze correspondentie zijn integraal gepubliceerd in cat.tent. *Max Liebermann en Holland*, Den Haag (Haags Gemeentemuseum) 1980. De collectie brieven van Max Liebermann aan Jan Veth werd in 1961 geschonken aan het prentenkabinet door mevrouw Delprat-Veth. In 1968 voegde mevrouw Delprat-Moes nog één brief van F. en M. Liebermann en Jan Veth aan dit ensemble toe.
- 38 *Veilingcatalogus Paintings, Views, Optical & Catchpenny Prints. Print Auction no.26*, Amsterdam (Van Gendt Print Auctions) 11 juni 1985, nr.1739. Deze brief met de plattegronden en opstanden was afkomstig uit de collectie Osterholt en gepubliceerd en afgebeeld in A.B. Osterholt, *Breitner en zijn foto's*, Amsterdam 1974, paginering ontbreekt.
- 39 Deze correspondentie en andere collecties Marisbrieven in Museum Boijmans Van Beuningen en in Teylers Museum worden behandeld in J.F. Heijbroek, 'Ik werk me half dood, en voer niks uit', *Kunstschrift* 34 (1990), pp. 20-28.
- 40 Bij de brieven uit het bezit van Carel Vosmaer bevond zich o.a. een onbekende brief van Frans Hemsterhuis. Zie J.W. Niemeijer, 'Dioklès Epoieï. Une lettre illustrée inconnu de Frans Hemsterhuis', in: *Festschrift to Erik Fischer. European Drawings from six Centuries*, Kopenhagen 1990, pp. 79-86.
- 41 Vosmaers proeve van een oeuvre-catalogus vormt het uitgangspunt van V.G. Swanson, *The biography and catalogue raisonné of the paintings of Sir Lawrence Alma-Tadema*, Londen 1990.
- 42 J.F. Heijbroek en E.L. Wouthuysen, *Kunst, kennis en commercie. De kunsthandelaar J.H. de Bois 1878-1946*, Amsterdam/Antwerpen 1993. De correspondentie met Redon is integraal gepubliceerd in J.F. Heijbroek en E.L. Wouthuysen, 'De briefwisseling tussen het echtpaar Redon en J.H. de Bois', *Jong Holland* 10 (1994) nr. 3, pp. 49-68.
- 43 De brieven van Dick Ket aan Mien Cambier van Nooten zijn gebruikt in A. Ottevanger, *Dick Ket. Over zijn leven, ideeën en kunst*, Zwolle 1994. Eén brief is integraal opgenomen, zie pp. 139-141.
- 44 Op het internet is een selectie van de archieven, die in beheer zijn bij het RKD, globaal ontsloten in het z.g. *Archievenoverzicht*. Onder 'RKD-brievencollectie' is een belangrijk deel van de kunstenaarsautografen te vinden.